

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін

Дипломна робота
бакалавра

з теми: **«Роль комнезамів у реформуванні аграрного сектору
УСРР 1920-1933 рр.»**

Виконала: студентка 4 курсу
спеціальності 6.020302 Історія*
Сабат Валерія Ігорівна.

Керівник:
Лубчинський А. А., к. і. н., доцент
кафедри архівознавства, спеціальних
історичних та правознавчих дисциплін

Рецензент:

ЗМІСТ

Вступ.	3
Розділ 1. Історіографія та джерельна база дослідження.	6
Розділ 2. Теоретичні засади створення та діяльності комнезамів та комбідів в Україні у 20-ті рр. ХХ ст.	16
Висновки до розділу.	
Розділ 3. Участь комнезамів в основоположних заходах аграрних реформ в часи НЕПу.	27
Висновки до розділу.	
Розділ 4. Владні протистояння та згортання діяльності організацій незаможників при переході до суцільної колективізації.	40
Висновки до розділу.	
Висновки.	51
Список використаних джерел та літератури.	55

ВСТУП

Актуальність роботи обумовлена рисами новітнього етапу розвитку історичної науки та реформування українського соціуму. В цих умовах перед науковцями вималювалася нагальна потреба в переосмисленні історичного процесу та створенні новітніх робіт, в яких вони на основі повного розбору та об'єктивного ставлення, із застосуванням недоступних раніше документів, дати виважені судження подіям та явищам вітчизняної історії.

Розвідки діяльності комітетів незаможних селян в УСРР є складовою часткою опрацювання загальної проблеми встановлення радянського устрою в українському селі у 20-30-ті рр. ХХ ст. На прикладі даного, частково регіонального, дослідження висвітлюється антиселянська природа діяльності комнезамів та комбідів. Котрі під керівництвом партії більшовиків виступили соціальною опорою режиму при насадженні комуністичних перетворень на селі, шляхом його розшарування за майновою ознакою та посилення ворожнечі між різними соціальними прошарками селянства. Такий підхід є ключовим для розуміння напрямів та методів утвердження більшовицького режиму.

Виходячи з цього автор ставить перед собою **мету** дати об'єктивний аналіз діяльності комнезамів України, визнавши їх як штучно створені більшовиками класові політичні організації, показати антиселянський характер та наслідки їх діяльності при утвердженні тоталітарного режиму на селі.

Ця мета реалізується шляхом розв'язання таких дослідницьких **завдань**:

- розкриття передумов та причин, що спонукали радянсько-партійне керівництво до створення комнезамів;
- історична реконструкція процесів встановлення більшовицької влади в Україні через призму діяльності КНС;
- визначення ролі і місця комнезамів у системі радянської влади;

- аналіз безпосередньої участі КНС в аграрних перетвореннях на селі;
- висвітлення діяльності комнезамів по здійсненню продовольчої диктатури більшовиків.

Об'єктом дослідження є створені більшовиками незаможницькі організації селян України.

Предметом дослідження є виявлення взаємодії комнезамів з більшовицькими владними структурами для боротьби проти селян-власників з метою утвердження радянського режиму в українському селі.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період існування організацій КНС в Україні, від 1919 р., коли за вказівками радянських та партійних органів розпочалася організація комнезамів на місцях, по 1933 р., який є межею остаточного утвердження більшовицького переходу до суцільної колективізації на селі, що в свою чергу дозволило радянсько-партійному керівництву оголосити про початок ліквідації комітетів незаможних селян.

Територіальні межі дослідження окреслюють територію України (в межах хронологічних рамок студії), яка в той чи інший час перебувала під владою більшовиків, що давало їм змогу запроваджувати різноманітні соціально-політичні та аграрні перетворення на селі.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження складають загальні принципи логіки, історизму та об'єктивності, система загальнонаукових дослідницьких методів системного та структурно-функціонального аналізу, а також історичний, логічний, порівняльний методи.

Наукову новизну даної роботи означає, насамперед, новий підхід до дослідження з врахуванням сучасних концептуальних підвалин, що дозволив відійти від панівної в радянській історіографії схеми окреслення проблеми. Виявити ідеологічні та політичні чинники, що привели до створення КНС, розкрити пробільшовицький характер діяльності таких організацій.

На основі маловідомих джерел здійснено аналіз взаємопов'язаних процесів політичної боротьби у компартії стосовно методів діяльності комнезамів, відображено прагнення більшовицького керівництва з допомогою комнезамів прибрати до своїх рук владу на селі. Висвітлено антиселянську спрямованість діяльності КНС при проведенні соціалістичних аграрних перетворень та продовольчих компаній на селі.

Теоретичне і практичне значення дослідження полягає в тому, що її матеріали можуть бути використані економістами, істориками, політологами, політиками, місцевими краєзнавцями у подальшій науковій та практичній розробці проблем аграрної історії України, а також при розробці нормативних курсів з історії України, спецкурсів з історичного краєзнавства.

Апробація результатів дослідження. Подане до розгляду дослідження пройшло апробацію у вигляді виступу на звітній науковій конференції студентів і магістрантів за підсумками науково-дослідної роботи у 2018 р., а також на попередньому захисті на кафедрі архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, огляду історіографії проблеми, основної частини, що містить три розділи, висновків та списку використаних джерел і літератури (80 позицій).

ВИСНОВКИ

Революція і громадянська війна змінили світосприйняття, спосіб життя і навіть саму природу селянства Поділля, яке на значний час виявилось відірваним від хліборобської праці, звичного суспільного укладу, сім'ї. Особливо бурхливо подільське селянство було втягнуто у політичне життя у 1917 р. Село в умовах «аграрної» революції, здійснивши на власний розсуд перерозподіл землі, залишалося далеким від політичного життя і намагалося захиститися від негативного впливу зовнішнього світу відродженням общинних зв'язків.

В організаційному відношенні, селянські господарства, характеризувались середніми розмірами до тогочасної споживчої норми, яка склалася в Україні і, значним відсотком парцелярних дрібнотоварних (середняцьких) господарств, які мали переважно натурально споживчий характер. У своїй переважній більшості селяни не сприймали прокомуністичні ідеї общинного обробітку землі. Тому не спішили усуспільнювати майно і створювати колгоспи. На противагу прагненню до індивідуального ведення господарства влада застосувала силові, армійські методи вилучення зерна на селі, створила комітети бідноти, які представляли її інтереси. Селянство змушене було вчинити потужний опір воєннокомуністичній, аграрній і продовольчій політиці.

З метою подолання політичної та економічної кризи, радянська держава стала на шлях деякої лібералізації у відносинах із індивідуальним селянським виробником. Але, в той же час владні структури не полишали надії провести реформування села за власним сценарієм.

З часом комітети бідноти, що втратили не тільки підтримку сільської бідноти, а й влади, були поступово ліквідовані. Їхнє місце і функціональне призначення посіли комітети незаможних селян. Метою створення КНС було провести «змичку» між бідняками та селянами на селі з метою подальшої їх колективізації.

Ставка Радянської влади виключно на бідноту, в процесі проведення аграрних перетворень на селі, себе не виправдала. Найбідніші верстви на селі не мали бажання працювати на державу у колективних господарствах за принципом сільського пролетаріату. Їхнім бажанням було отримати землю, стати її повноправним власником і почати працювати на землі на власний зиск. Дуже часто бідняки з корисливих мотивів використовували державну підтримку. Це позбавляло їх стимулу до плідної праці, владні повноваження, дані державою, вони сприймали як уседозволеність. В результаті стихійного «чорного переділу» багатоземельні заможні господарства фактично були знищені.

Щоб не втратити контроль над селом влада створює комнезами головною метою діяльності яких було **по-перше** – посісти керівні посади у місцевих органах влади – радах. Це було необхідно, щоб створити владно-правову базу подальшим перетворенням на селі. **По-друге** – комнезами повинні були розшарувати село, перетягнути на свою сторону середняків і таким чином відділити заможних селян від гуртового ведення господарства із середняками у сільських кооперативних об'єднаннях чи інших спільних формах господарювання. **По-третє** – після втілення у життя сталінського плану «ліквідації куркульства як класу», на думку влади незаможники та середняки «осіяні» світлими ідеями колективізації усупільнять своє майно і займуться продуктивною працею на користь пролетарської держави.

На практиці комнезами України фактично продовжили дії своїх попередників – комбідів. До місцевих рад селяни обирали не за принципом «на кого вказали зверху», а за практикою господарювання – добрий господар буде добре керувати. Це призвело до радянсько-комнезамівського двовладдя на селі. Характерною рисою окремих регіонів було те, що майнова диференціація селян була малопомітною тому до рад обирались практично представники всіх селянських прошарків. Це заважало ефективно проводити третю мету комнезамів. Отже, кампанія «ліквідації куркульства, як класу», в якій державі активно допомагали комбіди та комнезами, була, по суті,

своєрідною формою репресій, прихованої політичної, економічної та соціальної війни щодо всього селянства.

Селяни не бажали усуспільнювати своє майно і ставати членами колгоспів чи радгоспів. Радянське керівництво це розуміло і вирішило проблему за допомогою додаткових хлібозаготівель, запровадженням «добровільного» самооподаткування, і, що найстрашніше, спланованого голодомору 1932-1933 рр.

На початок 1933 р. війна більшовиків проти українського селянства наближалась до фатального завершення. Селяни-власники, головні вороги радянського режиму, знесилені розкуркуленням та колективізацією, врешті-решт внаслідок примусових хлібозаготівель були приреченні до повільного економічного, політичного і фізичного винищення. Основною фігурою на селі стає колгоспник, позбавлений землі і засобів виробництва, примусово об'єднаний в одержавлені колгоспи і перетворений, таким чином, на гвинтик тоталітарної державної машини.

На початку 30-х рр. всі верстви селян, у тому числі і найбідніші, побачили, що держава про них не турбується, а просто використовує у власних цілях – почався супротив, але вже було пізно.

Поступово протистояння між владою і селянами почало згасати в активній формі і переходити до пасивної. Пасивна форма протидії колективізації виявилась більш підривною ніж активна. Небажання працювати за безцінь, безправ'я, економічна безвихідь схилила людей до нівеляції в їх свідомості соціалістичних чи комуністичних ідей. Недовіри керівництву держави, місцевим керівникам тощо. Це призводило до того, що люди працюючи «з під палки», під тиском, робили роботу відчепно, аби як. А це призводило до екстенсивного розвитку сільськогосподарського виробництва.

По суті в кінці 20-х – на початку 30-х рр. виявились досить суперечливі процеси в становленні і розвитку аграрного сектора республіки. Вони обумовлювались не тільки відступом від непу, а й

утвердженням командно-адміністративної системи управління. В сільському господарстві, було знищено найбільш продуктивну силу в товарному виробництві – верству селян-господарів, індивідуальних виробників, котрі в любій іншій країні є основою сільськогосподарського виробництва.

Комнезами сприяли силовому проведенню колективізації на селі. Для більшовиків відпала потреба в існуванні організацій КНС, штучно створених для сприяння у здійсненні контролю за соціальним складом сільських рад та їх діяльністю, проведенню хлібозаготівель, сприянню проведення колгоспної політики тощо. Тому в березні 1933 р. комнезами були ліквідовані, комуністичний режим досяг своєї мети і в їхніх послугах більше не мав потреби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Березовчук М. Д. Комнезами України в боротьбі за соціалізм. / М. Д. Березовчук . – Київ: Політвидав України, 1965. – 123 с.
2. Березовчук М.Д. Перші соціалістичні перетворення на селі: Про організації сільської бідноти та їх роль у здійсненні перших соціалістичних перетворень/ М. Д. Березовчук. – Київ: Політвидав України, 1976. – 149 с.
3. Косіор С.В. Незаможникам про колективізацію./ С.В. Косіор. – Харків, 1925; Петровський Г.І. Незаможники і середняки в 10-річній боротьбі за соціалізм./Г.І. Петровський. – Харків, 1927.
4. Голий М. Комітети незаможних селян./М. Голий. – Харків, 1920; Іжевський В.Й. Коротка історія комітетів незаможних селян. В.Й. Іжевський. – Харків, 1924; Ринкевич Б. Комнезами - бойові організації наймитства і бідноти. /Б. Ринкевич. – Харків, 1930;
5. Введенський Д.А. Вольцева Г.Г. Комітети незаможних селян на Україні./Д.А. Введенський, Г.Г. Вольцева. – Київ, 1941; Усков Ф. Комнезами України в період воєнного комунізму і переходу до НЕПу./ Ф. Усков. – Київ, 1950; Чмыга А.Ф. Очерки по истории колхозного движения на Украине (1921 - 1925 гг.). /А.Ф. Чмыга. – Москва, 1959.
6. Стоян П. К., Загорський П. С. Нариси історії комітетів незаможних селян України. /П.К. Стоян, П.С. Загорський. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. – 163 с.
7. Стоян П.К. і Ганжа І.Х. Березовчук М.Д. Комнезами України в боротьбі за соціалізм. Київ, 1965. / Стоян П.К. і Ганжа І.Х. // Український історичний журнал. - 1966. - № 7. - С. 152-154.
8. Fainsod M. How Russia is Ruled. – Cambridge, 1953. – P.448.
9. Continuity and Change in Russian and Soviet Thought. – Cambridge, 1955. – P.219.

10. Schapiro L. The communist Party of the Soviet Union. – New York, 1960. – P.188.
11. Mace James E. Soviet Studies. Harvard University. -1983.- Vol. 35. - P. 487-503.
12. Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918-1919 годы: очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях: монография / А. Грациози; Отв. за вып. А. И. Ушаков. – Москва: АИРО-XX, 1997. – 195 с.
13. Карр Э. История Советской России : [в 14 т. : пер. с англ.] / Э. Карр ; [авт. вступ. сл. к рус. изд. А. П. Ненароков]. – Москва : Прогресс, Кн. 1, т. 1-2: Большевистская революция 1917-1923. – 1990. – 763 с.
14. Р. Конквест. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор. / Р. Конквест; ред.. В. Гребенюк, пер. з англ. Н. Волошинович, З. Корабліна, В. Новак; літературне опрацювання А. Криштальський. – Луцьк: ВМА «Терен», 2007. – 456 с
15. Бойко Ю. Російські історичні традиції в большевицьких розв'язках національного питання./ Ю. Бойко; Вст. сл. від вид-ва. – Париж: Націоналістичне вид-во в Європі, 1964. – 175 с.
16. Витанович І. Аграрна політика українських урядів 1917-1920. / І. Витанович. – Мюнхен; Чикаго: 1968. – 60 с.
17. Пігідо Ф. Україна під большевицькою окупацією. (Матеріали до історії боротьби українського народу в 1920-30 роках)/ Ф. Пігідо. – Мюнхен, 1956. – 144 с.
18. Соловей Д. Україна в системі советського колоніалізму./ Д. Ф. Соловей. – Мюнхен: Логос, 1959. – 205 с.
19. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – Київ, Ін-т історії України НАН України, 1995. – 217 с.
20. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні : перше десятиріччя (1919 - 1928). /С.В. Кульчицький. – Київ: «Основи», 1996. – 397.

- 21.Малик Я.Й. Впровадження радянського режиму в українському селі (1919-1920) / Я. Й. Малик; Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1996. – 268 с.
- 22.Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / Ганжа О.І. // Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. – 1996. – 1. – С. 1-42. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/Preprint_1996_1_1
- 23.Васильєв В. Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 - березень 1930). / В.Васильєв, Л. Віола. – Вінниця: ЛОГОС, 1997. – 536 с.
- 24.Нариси історії Поділля: на допомогу вчителю / Л.В. Баженов, І.С. Винокур, С.Г. Гуменюк [та ін.] – Хмельницький: Обполіграфвидав, 1990. – 328 с.
- 25.Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження / В.В. Калініченко. - Харків: Основа, 1997. – 400 с.; Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929). / В. В. Калініченко. - Харків, Основа, 1991. – 131 с.
- 26.Святець Ю.А. Українське селянське господарство та нова економічна політика / Ю.А.Святець. - Дніпропетровськ: Вид-во Дніпр-го нац. ун-ту, 2007. – 251 с.
- 27.Панченко П.П. Сторінки історії України ХХ ст. (Українське село: поступ, сподівання, тривоги) / П.П.Панченко. - К.: ІСДО, 1995. – 230 с.
- 28.Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / В.В.Нечитайло. - Кам'янець-Подільський «Аксіома», 2004. – 436 с.
- 29.Лубчинський А.А. Індивідуально-трудове господарство в силовому полі тоталітарного режиму в Україні в 20-х роках ХХ ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Збірник наукових праць. Інститут історії України НАНУ. – Київ: 2001. Випуск 2. – С 129-135.;

- 30.Лубчинський А.А. Два шляхи – два вибори. Дослідження соціально-економічних змін в аграрному секторі України в 20-х рр. ХХ ст. / А.А. Лубчинський. – Монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2010. – 152 с.
- 31.Костенко С.В. Теоретичні засади діяльності класових селянських спілок в Україні у 20-ті рр. ХХ ст. / С.В. Костенко. // Вісник аграрної історії. Збірник наукових праць. – Київ – 2013 № 6-7. – С. 58-64.; Основні тенденції розвитку сільського господарства України 20-х початку 30-х рр. / С.В. Костенко // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. – Черкаси. - 2001. - №3. – С.227-228.
- 32.Рибак І.В. Одноосібні селянські господарства Поділля: класифікація, структура, соціально-економічна характеристика (1923-1928 рр.) / І.В. Рибак, В.А. Яцюк // Фермерські господарства Поділля: Історична ретроспектива і сучасність. - Кам'янець-Подільський, 2003. – С.78-83.
- 33.Рибак І.В., Яцюк В.А. Робоча худоба, будівлі у селянському індивідуальному господарстві Поділля у 20-х роках ХХ ст. / І.В.Рибак, В.А. Яцюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2004. – Т.12. – С.361-368.
- 34.Рибак І.В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу / І.В.Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2008. – 244 с.
- 35.Рибак І.В.. Індивідуальне селянське господарство Поділля у статистичному вимірі // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: 2007. – Т.2. –С.134-142.
- 36.Рибак І.В. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. / І. В. Рибак, А. Ю. Матвеев. – Кам'янець-Подільський, 2001.-140 с.
- 37.Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села /1921-1991/. / І. В. Рибак. - Кам'янець-Подільський, 2000. – 304 с.

- 38.Рибак І. В. Селянська взаємодопомога в Україні 1921-1932рр. / І. В. Рибак. – Київ, «Рідний край», 1999. – 90 с.
- 39.Рибак І.В. Проблема кількості депортованих розкуркулених селян України та її розв'язання у найновітніших Російських документальних публікаціях. / І. В. Рибак [Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки.] – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 18. – 480 с.
- 40.Завальнюк О. М. Новітня аграрна історія України. / О. М. Завальнюк, І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – 288 с.
- 41.Каденюк О. Аграрна історія України. / О. Каденюк. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2005. – 203 с.
- 42.Десятніков О.В. Оплата праці найманих сільськогосподарських робітників в індивідуальному селянському господарстві України в період непу / О.В. Десятніков // Український селянин. Збірник наукових праць. – Черкаси. - 2000. – Вип.8. – С.247-250.
- 43.Лазуренко В.М. Податкова політика радянської держави по відношенню до економічно міцного селянського господарства в добу непу / В.М. Лазуренко // Український селянин. Збірник наукових праць. – Черкаси. - 2002. – Вип.6. – С.109-112.
- 44.Корновенко С.В. Податкова політика більшовиків в українському селі 1921-1923 рр. / С.В. Корновенко // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. – Черкаси. - 2001. - №1. – С.41-43.
- 45.Морозов А. Г. Сільськогосподарська контрактація в добу непу / А. Г. Морозов, В. В. Гоцуляк // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. – Черкаси, 2001. - №1. – С.32-37.
- 46.Мельничук О.А. Комнезами у кооперативному русі на Поділлі / О.А. Мельничук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 4. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2002. – С.74-76.

47. Мельничук О. А. Події Першої світової війни та національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. на Поділлі (за спогадами І. Д. Юрченка) // Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3-4 квітня 2015 р. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – С.226-234.
48. Мельничук О. А. Виникнення комітетів незаможних селян на Поділлі / О.А.Мельничук // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1995. – С. 328-329.
49. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: усна історія української селянської культури. 1920-1930 рр. / В. Нолл. - Київ: Основи, 1999. – 257 с.
50. Красносілецький Д.П. Антибільшовицький повстанський рух під проводом Я.Гальчевського: географія і хроніка подій / Д.П. Красносілецький // Історичне краєзнавство в системі освіти України: Здобутки, проблеми, перспективи. Науковий збірник. - Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. – С.230-234.
51. Лойко О. Розвиток сільського господарства і становище селянства на Поділлі у відбудовний період (1921-1925 рр.) / О.Лойко // Наукові праці Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Серія Історія. – Вінниця, 1999. – Вип.1. – С.85-88.
52. Реєнт О. Перша світова війна і Україна / О. Реєнт, О. Сердюк – Київ: Основи, 2004. - 473 с.
53. Реєнт О. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917) / О. Реєнт, О. Середюк // Проблеми історії України ХІХ-ХХ ст. – К.; Інститут історії України ГАГ України, 2004. – Вип. VII. – С. 147-153.
54. Трембіцький А.М. Подолянин Іван Розгін про боротьбу з більшовиками на Поділлі / Трембіцький А.М., Іваневич Л. А. // Поділля у добу Української революції 1917-1921 рр.: матеріали круглих столів / [редкол.: О. М.

- Завальнюк (голова), О. Б. Комарніцький (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. – Кам'янець-Подільський; ПП «Медобори-2006», 2013. – С.200-214.
- 55.Сергійчук С.Л. Функціонування революційного трибуналу на Поділлі у 1920-1923 рр. / С.Л. Сергійчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 4. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2002. – С.68-73.
- 56.Петренко В.І. Причини селянської війни проти більшовиків в Україні у 1920-1922 рр. (на матеріалах Поділля) / В.І. Петренко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Вип. 4. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2002. – С.63-67.
- 57.Василенко В. Більшовицькі амністії початку 1920-х рр. як засіб боротьби проти повстанського руху // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 2011. - №1. - С. 89-155. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://histans.com/JournALL/gpu/gpu_2011_1/5.pdf
- 58.Завальнюк К.В. Провісники волі: повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-і роки ХХ ст.) / К. В. Завальнюк. – Літин: Видавець "Літинська друкарня", 2005. – 352 с.
- 59.Савченко В. А. Дванадцять війн за Україну / В. А. Савченко. – Харків: Фолио, 2006. – 415 с.
- 60.Україна. Статистичний щорічник. – Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1926. – 441 с.; Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. – Харків,: Юридичне видавництво Наркомосту України, 1929. – 335 с.
- 61.Материалы по экономической дифференциации Подольского крестьянства // Бюллетень Подольского губернского статистического бюро. – Винница: Центральное статистическое управление Украины, 1925. – № 3; 4.

62. Комітети незаможних селян України. 1920 – 1933 рр. Зб. док. і мат. – Київ, 1968. – 469 с.
63. Матеріали до опису округ УСРР. Кам'янецька округа. – Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1926. – 74 с.
64. Передовиця. // Радянський селянин. – 1926. – № 2. – Січень.; Передовиця. // Радянський селянин. – 1924. – № 1. – Січень.;
65. Слюсарчук В. Про село та його потреби. / В. Слюсарчук. // Сільський господар. – 1924. – № 16. – С. 4.; Збірник партійних та урядових постанов про сільськогосподарську кооперацію (серпень 1926–січень 1927 року) // Сільський господар – Х., 1927. – 116 с.
66. Земельные материалы о разверточных единицах и отобрании земельных излишков у кулацких хозяйств // Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) – Ф. 27. – Оп. 4 - Спр. 244. – Арк. 3 – 77.;
67. Переписка по жалобам частных лиц на действия местных земельных органов // Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 27. – Оп. 2 - Спр. 215. – Арк. 5-27.
68. Справа про розгляд проекту постанови ЦВК і РНК СРСР «О праве занятия торговым промыслом» // Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 2. – Оп. 3 - Спр. 36. – 32 арк.
69. Юрченко І.Д. Спогади. Рукопис / І.Д.Юрченко. – 179 с.
70. Гальчевський Я. Проти червоних окупантів / Я. Гальчевський. – Кам'янець–Подільський: ПП “Медобори–2006”, 2011. – 360 с.
71. 1917 год в деревне (воспоминания крестьян) / Под ред. Я. А. Яковлева. — М.: Изд. полит. литературы, 1967. — 288 с.
72. Свистович С.М. Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20–30 рр. ХХ ст.). / С.М. Свистович. – Київ: Варта, 2007. – 568 с.

73. Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30 рр. ХХ ст.). / М.А. Журба. – Київ: Науковий світ, 2002. – 499с.
74. Історія держави і права в Україні. Створення позаконституційного механізму державного управління радянською Україною. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/1208062345588/pravo/stvorennya_pozakonstitutsiynogo_mehanizmu_derzhavnogo_upravlinnya_radyanizovanoyu_ukrayinoyu
75. Політична історія України. Громадсько-політичні організації в тоталітарній системі 20-х рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-10382.html>
76. Загорський П.С. Нариси історії комітетів незаможних селян / П.С. Загорський, П.К. Стоян. – Київ: АН УРСР. Ін-т історії, 1960. – 163 с.
77. Матвеев А.Ю. Соціально-економічний розвиток доколгоспного села Поділля та Південно-Східної Волині напередодні колективізації / А.Ю.Матвеев // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. – Т.20: На пошану професора І.В.Рибка. – С.365-374.
78. Мельничук О. А. Комітети незаможних селян на Поділлі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.br.com.ua/referats/dysertacii_ta_autoreferaty/61291-9.html
79. «Репресовані» щоденники. Голодомор 1932-1933 років в Україні. / Упорядник та редактор Я. Файзуліна / Український інститут національної пам'яті. – Київ: Фенікс. 2018. – 352 с.
80. Людяність у нелюдяний час. / упорядники В.С. Тиліщак, В.М. Яременко. – 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Смолоскип. 2018. – 288 с.